

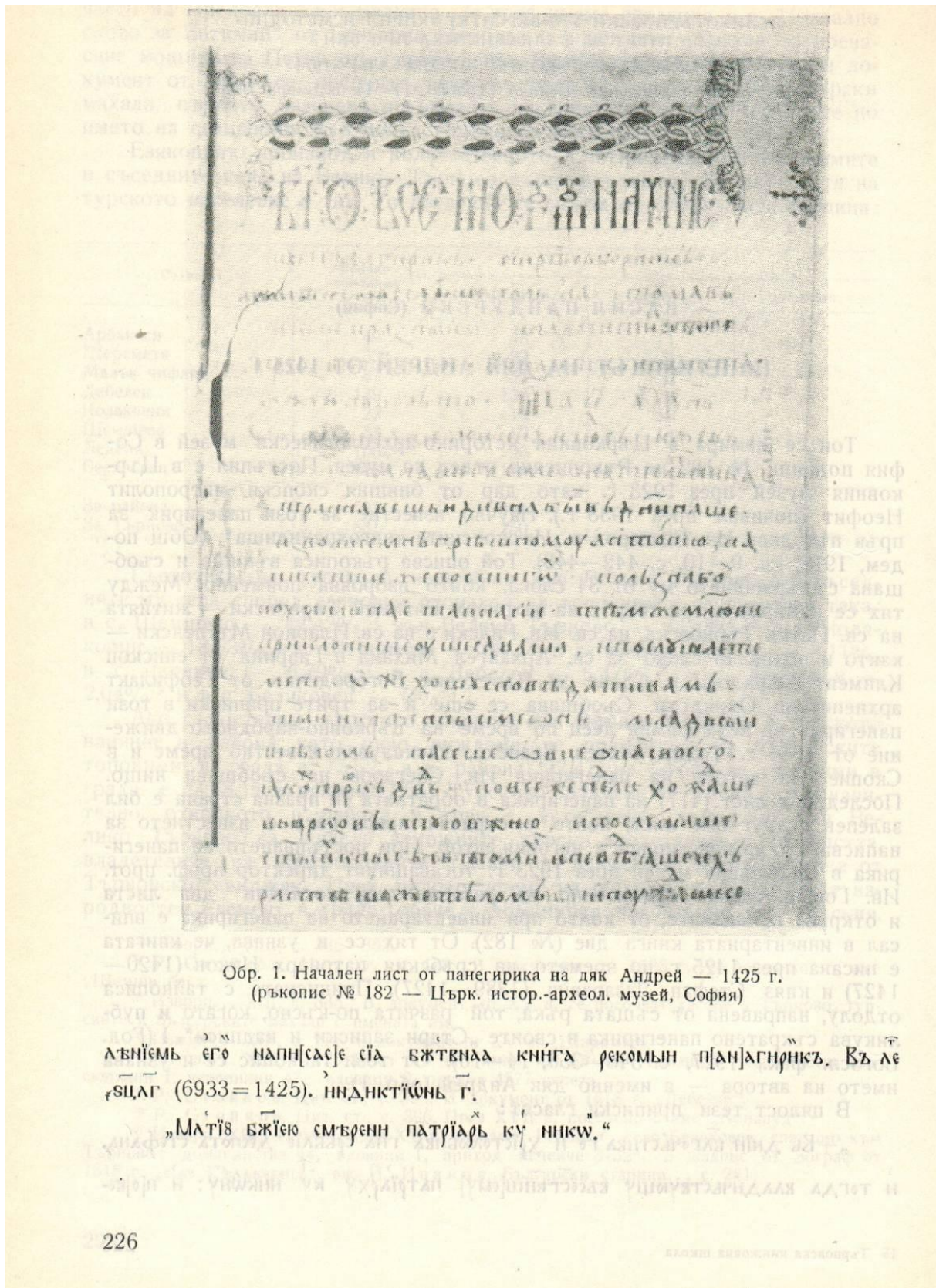
ВАСИЛ ПАНДУРСКИ (София)

ПАНЕГИРИКЪТ НА ДЯК АНДРЕЙ ОТ 1425 Г.

Той се намира в Църковния историко-археологически музей в София под инв. № 182 на Ръкописния отдел на музея. Постъпил е в Църковния музей през 1923 г. като дар от бившия скопски митрополит Неофит (починал през 1938 г.). Научно известие за този панегирик за пръв път дава Ив. Снегаров в „Из скопските книгохранилища“ (Общ подем, 1918, кн. 9—10, с. 442—446). Той описва ръкописа външно и съобщава съдържанието му от 34 слова, които изброява поименно. Между тях се намират и три творби на патриарх Евтимий Търновски — житията на св. Петка Търновска, на св. Ив. Рилски и на св. Иларион Мъгленски — както и похвално слово за св. Архангел Михаил и Гавриил от епископ Климент Охридски и Слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Охридски. Съобщава се още и за трите приписки в този панегирик на неуморимия деец по време на църковно-народното движение от 1864 г. Тодор учител Врански, даскалувал известно време и в Скопие. За автора на панегирика Ив. Снегаров не съобщава нищо. Последният лист (417) на панегирика в обратната си празна страна е бил залепен с друг бял лист, който е скривал приписката с известието за написването на панегирика и неговия автор. При постъпването на панегирика в Църковния музей през 1923 г. тогавашният директор проф. прот. Ив. Гошев успява внимателно да разлепи тези последни два листа и открива приписките, от които при инвентарирането на панегирика е вписал в инвентарната книга две (№ 182). От тях се и узнава, че книгата е писана през 1425 г. по времето на сръбския патриарх Никон (1420—1427) и княз Стефан Лазаревич (1389—1427). Приписката с тайнописа отдолу, направена от същата ръка, той разчита по-късно, когато и публикува съкратено панегирика в своите „Стари записки и надписи“, I (Год. Богосл. фак., 1927, с. 348—350, 14—16). От този тайнопис се и узнава името на автора — а именно дяк Андрей (обр. 1).

В цялост тези приписки гласят:

„+ ВЪ ДНѢН БЛГОУСѢТНИВАГО Н ХРІСТОУЛОВИВА ГНА СРЪБАІЕ ДЕСПОТА СТЕФАНА.
Н ТОГДА ВЛАДНЧЕСТВУЮЩУ ВЪСЕСТЪНШ[ЕМУ] ПАТРИАРХУ КУ НИКОНУ: Н П[О]ВЕ-

Обр. 1. Начален лист от панегирика на дяк Андрей — 1425 г.
(ръкопис № 182 — Църк. истор.-археол. музей, София)

лѣнїемъ еѣо напн[сас]е сїа бжтвнаа кнїга рекомын п[ан]агнрнкъ. Въ ле
сїаг (6933=1425). ннднктїѡнь г.

„Матїв бжїею смѣрени патрїархъ ку ннкѡ.“

Донна сы до рѣкы Гаемыѣ Марѣце н въ Скиѣскыи страна н Загорѣи (т. е. Тракия, Дунавска България и чак до Русия, б. а.), нъ' въразъ дѣмъ топыи вжтенаго любѣю, нже н оуспашѣннаа понпашити. сѣго бо дѣненаго въ' словѣ въ малѣ оучн бѣвъ Андрѣны нѣкто романѣнскыѣ властн (=Тракия около Пловдив — Филипополис, Стара Загора, Ветрен и Адрианополис — Одрин, б. а.), н намъ оучитель бѣвъ къ писменѣ...²

В приписката към описанието „Пътуване до Палестина“ в Ловчанския сборник четем:

„Сѣа же мы кнѣги Константина Философа, ꙗко же се са прѣписана обрѣт'ше зде положѣнѣ н нна же лѣтописана ꙗже ѡва въземше ѡ другѣа кнѣги... (изброяват се местата, отгдето се е ползувал преписвачът)... нъ сѣго въшереченнаго Константина. мало о немъ консем са, ꙗже ѡ егѣвы сродникъ по прѣветю нависнахъ. глѣт бо ꙗко ѡченнику быти нѣкоемъ Андрею. ѡ оученникъ Евѣмѣа бывшаго патриарха трѣном'ском'. при хртолюбивау црѣ н послѣднему възгарим', шншману. попоущенѣмъ въсесн[а]-н'аго ба жнвѣта съ црѣтомъ обнажена. ѡ нзманатьскаго црѣа баазнта. сна амурѣта, црѣ оубѣннаго на косовѣ мнлошемъ. в лѣ рѣца (6901=1393). тогда н Евѣмѣе бѣ, въ стѣннмѣхъ нзгнанѣет са. ндеже н конѣць жѣтѣю прѣемъ. Мнѣгда писанѣа нзѣоставнѣ нзложена о жѣтѣа стѣхъ. црѣо Кѣстан'тѣю, прѣвѣн пѣт'ка, н рнас'комъ Іоаннѣ. н меглен'скомъ Нладриу, Филофее дрѣншком. н стѣ Неан. н нна мн[о]го. црѣквы же, пѣтрѣотнѣн пад'ши са до основанѣа, ѡ нечѣстнвы вѣрѣмѣнъ владѣщнхъ. тѣм'же н грѣѣвъ стѣго невѣдомъ оустронѣа до днѣ. сы же Кѣнстантннѣ нз'маада стѣрѣхъ бжн сѣбѣ прнпрѣгъ. кнѣжнѣму оучѣнѣю нздаваѣтъ са. дѣстнѣ же монашѣр. ндеже оученнкн Евѣмѣевы обрѣтъ въ малѣ самаго н стѣншаго Евѣмѣа, не обрѣтъ жнѣа н еше...“³

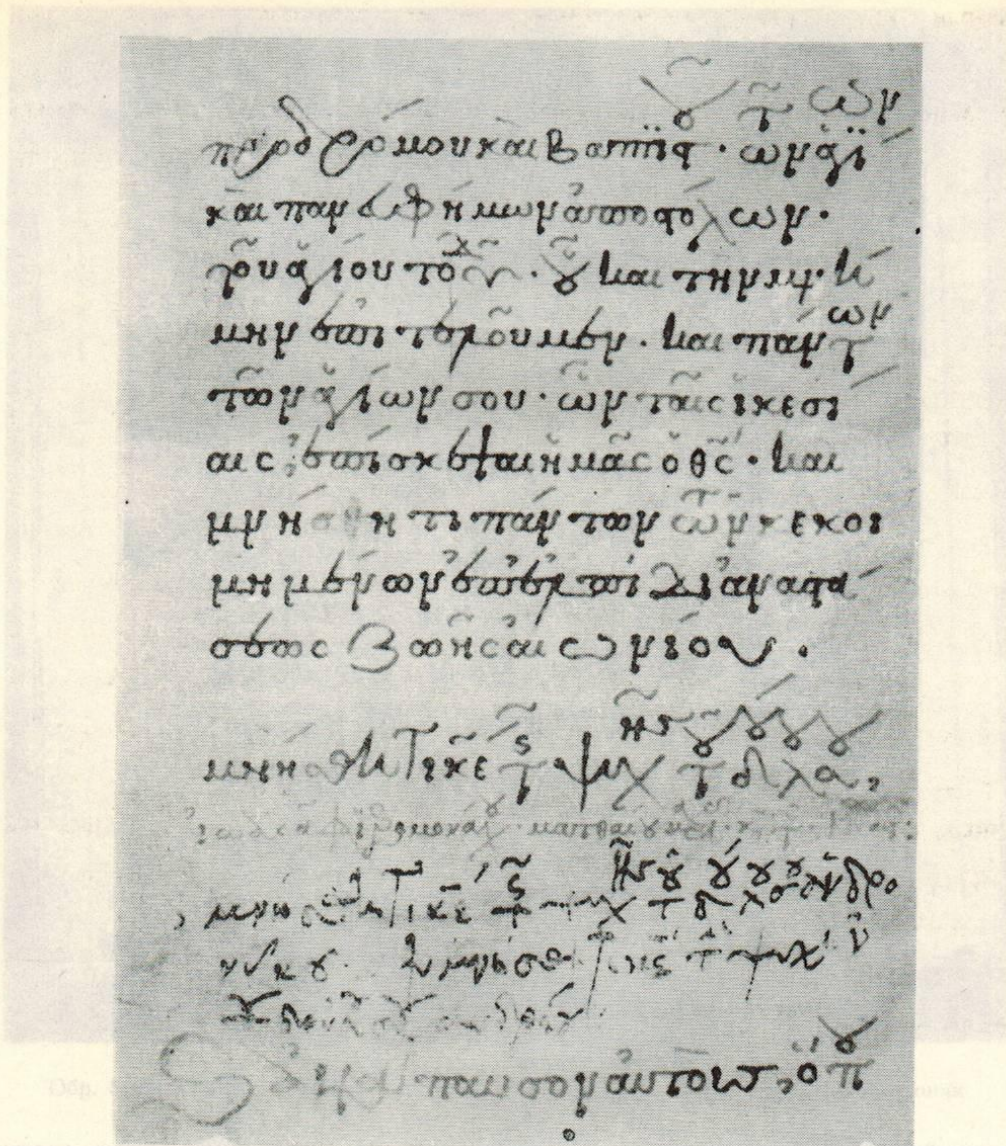
Вижда се, че в „Сказание за буквите“ Константин Костенечки говори за учителя си Андроник, ученик на Евтимий. В приписката в Ловчанския сборник той е наречен от роднините на Константин Костенечки Андрей. „Това е по-народно (кратко) изговаряне на името Андроник“ — бележи Киселков⁴. И именно това е тъкмо дяк Андрей, който и вписва

² И. В. Ягич. Рассуждения южно славянской и русской старины о церковно-славянском языке. — Исследования по русскому языку. Т. I. СПб., 1885—1895. с. 390—391.

³ Г. Иванов. Исторически известия и предания из Ловечко. — Изв. Истор. дружество, т. IV, 1915, с. 217.

⁴ В. Сл. Киселков. Евтимиевият ученик Андрей. — Учил. преглед, 1931, кн. 2, с. 252.

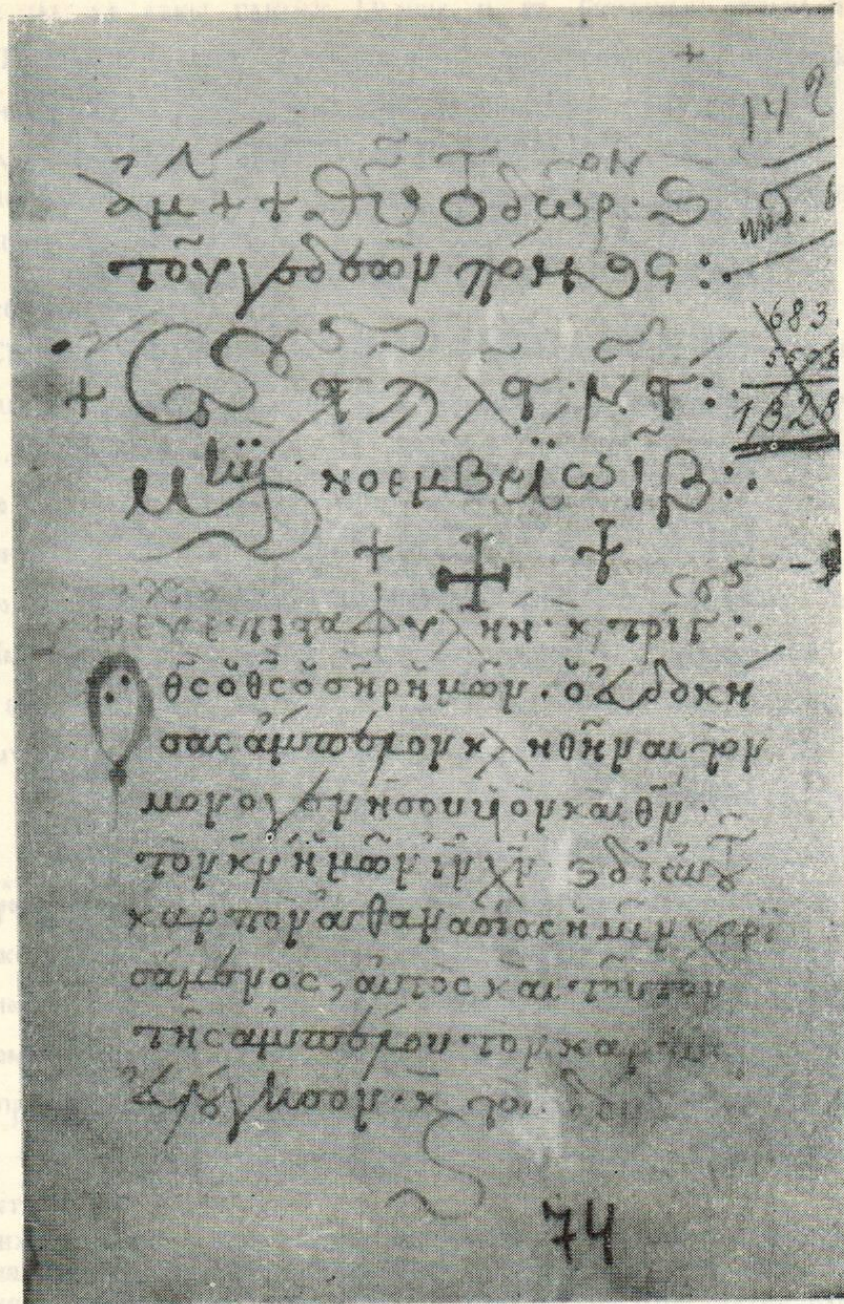

Обр. 3. Бачковският служебник-йератикон от 1428 г. с поменалните имена на Андроник и Андрей (ръкопис № 901 — Църк. истор.-археол. музей, София, лист 466)

в своя панегирик три жития от своя учител патриарх Евтимий Търновски — на св. Петка, св. Иван Рилски и св. Иларион Мъгленски, — а още и словото на епископ Климент Охридски за св. Архангел Михаил и Гавриил, както и словото на Теофилакт архиепископ Охридски за Въведение Богородично. А и писмото му е в духа на Търновската Евтимиева школа — с придихания, ударения, надсловни знаци, стари форми, изрази и др.

Обр. 4. Датата на бачковския служебник-йератикон от 1428 г. = 7836 от ст. ера (лист 74а)

Гошев по стари бачковски манастирски поменици — един в гръцки служебник-йератикон от 1428 г., който сега се съхранява в Църковния музей в София, № 901 (обр. 3, 4), и друг дъсчен — пентаптих от XVII в. — в музея на Бачковския манастир, № 143 (обр. 5) — установява за оная

— Обр. 5. Бачковският поменик-пентаптих № 143 с имената на Андрей и Андроник

епоха, края на XIV и началото на XV в., наличието на две имена Андроник и Андрей, които се срещат у Константин Костенечки (Андроник) и в Ловчанския сборник (Андрей) като ученици на патриарх Евтимий Търновски и учители на Константин Костенечки.⁵ В гръцкия служебник-йератикон от 1428 в. в текста на литургията на св. Йоан Златоуст (лист 46 б), където се споменават имената на живи и покойници, стои:

„Μνήσθητι Κε τῆς ψυχῆς τοῦ δούλου σου Ἰωάσαφ ἱερομονάχου.

Ματαίου. Μαρίας καὶ τέκνων αὐτῶν.

Μνήσθητι Κε τῆς ψυχῆς τοῦ δούλου σου Ἀνδρονίου

⁵ Ив. Гошев. Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир. — Год. Богосл. фак., т. VIII, 1931, с. 354—356 (14—16).

Μηθοδῆς Ἐκ τῆς ψυχῆς (sic) τοῦ δούλου
σου Ἀνδρέου.⁶

В посочения поменик-пентаптих от XVII в. покрай старите ктиторски имена от XI—XII в. — на Григорий и Апасий Бакуриани и др. — се редят имената на:

- 1—2. Σταμο (καὶ ...)
3. Δη(μῆ)τρο(ιου)
4. Συμ (...)
5. Ματθα(ου)
6. Ἀθανασίου
7. Ἀνδρέου ἡγουμ(ένου)
8. (... καὶ) Χρ(ι)στο(δούλου)
9. Ἀνδρονίκου.⁷

Пред вид на това в по-късната си работа за дяк Андрей Киселков иска да направи първо корекция по отношение на дяк Андрей в смисъл, че той не е пряк ученик на Евтимий, а ученик на ученика му Андрей, чието име е и взел, а сетне добавя, че все пак дяк Андрей може да бъде считан за един от учениците на Евтимий.⁸ Остава да се приеме, че Андроник у Константин Костенечки („Сказание за буквите“) и Андрей в Ловчанския сборник, имена, фигуриращи и в бачковските поменици, са две различни лица — учители на Константин Костенечки — или пък че голяма разлика в имената Андроник и Андрей наистина няма, поради което те се срещат смесено. А такава размесване на имена в публикуваните бачковски поменици има. Имената на двама вероятни ктитори на манастира от времето на Иван Асен II (XIII в.) фигурират ту като Стамати и Димитри, ту като Стамос и Димитриос.⁹ А доста е вероятно докъм 1418 г., към което време Константин Костенечки е написал „Сказание за буквите“ в Сърбия, неговият учител Андроник от Бачковския манастир все още да не е приел новото си име Андрей при йерархическото си посвещение и именно след 1418 г., т. е. след написване на „Сказание за буквите“, и той също да е дошъл във все още свободна Сърбия — вече приел или приемащ новото си име Андрей. Така би могъл да се обясни и изразът у Константин Костенечки, че той „въ малъ ѹчѣн

бывъ Андрѹны нѣкто романинскыѣ властн“ = „за малко време бил ученик на някой си Андроник от романийските [тракийски] области“. И друго — дяк Андрей според приписките накрая в панегирика пише този сборник по нареждане на патриарх Никон и по времето на княз Стефан Лазаревич. Това говори, че той наистина е бил в близост с патриарха — бил навярно секретар, писар, граматик в сръбската патриаршия в Ипек. Този непосредствен ученик на Евтимий е и взел при себе си патриарх Никон. Известността и обаянието на Евтимий, според както подчертават това и Константин Костенечки¹⁰, и Григорий Цамблак¹¹, са големи в целия

⁶ Срв. Ив. Гошев. Цит. съч., с. 354—356, 378 (14—16, 36).

⁷ Пак там.

⁸ В. Сл. Кисеяков. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956. с. 263, 265.

⁹ Ив. Гошев. Цит. ст., с. 353 (13), 380 (40).

¹⁰ В. И. Ягич. Цит. ст., с. 387.

¹¹ П. Динев, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1961. с. 378.

Балкански полуостров и чак до Русия и океана, поради което един негов ученик би бил желан да остане и работи навсякъде. Този ученик при своята работа и съставяне на панегирика, обхващащ септември, октомври и ноември, включва за различните случаи и известните работи на своя учител Евтимий, а именно житията на св. Петка Търновска (на 14 октомври), на св. Иван Рилски (на 19 октомври) и на св. Иларион Мъгленски (на 21 октомври). Полага тук слова и от другите в миналото големи български йерарси и проповедници — Слово за св. Архангел Михаил и Гавриил от епископ Климент Охридски (на 8 ноември) и Слово за Въведение Богородично от Теофилакт Охридски (на 21 ноември).

От всички тези данни се вижда, че дяк Андрей е бил ученик на патриарх Евтимий Търновски. Григорий Цамблак в Похвалното си слово за Евтимий съобщава, че Евтимий е бил заточен в пределите на „Македония“ — на юг от Тракия, в място до планината. Ловчанският сборник доуточнява: това било Станимъка (Асеновград) с манастира „Петриотиса“ — именно Бачковският манастир, наричан „Св. Богородица Петриотиса (Петричка)“ още в Устава на основателя му Бакуриани. В този манастир — пак според Ловчанския сборник — Константин Костенечки отива да се учи и тук не намира Евтимий, който бил вече починал, но намира малко от учениците му, на един от които по име Андроник — Андрей става ученик. Този негов учител Андроник — Андрей е именно дяк Андрей, който сетне също като Константин Костенечки отива в Сърбия и тук пише своя панегирик от 1425 г.

Дяк Андрей заминава за Сърбия навярно при някое от по-тежките разорения на Бачковския манастир. Поне до написването на панегирика си от 1425 г. той е в Сърбия при патриарх Никон или в близост с него. В бачковския дъсчен поменик-пентаптих от XVII в. дяк Андрей е упоменат като игумен. „*Αρχιερον ηγουμενον*“.¹² Това ще рече, че той след време се е завърнал в Бачковския манастир и е станал игумен. С това се изчерпват данните за дейността и живота му. Остават да говорят за него панегирикът му, двата бачковски поменика, данните по Константин Костенечки („Сказание за буквите“) и Ловчанският сборник.

Тоя книжовник несъмнено ще е оставил и други свои писмени трудове, но поне досега запазен и известен е само панегирикът му от 1425 г. с оцелели общо 424 листа, една малка част от които вътре и в края са продрани (наполовина или повече откъснати). В добавката от края липсват само няколко листа. Изобщо обемиста книга. Подвързията е кожена с хубави орнаменти — стилизирани розети, палмети, клейма с крилати дракони, карета с шахмати. Близка е до художествената кожена подвързия на бачковския гръцки служебник-йератикон от 1428 г. с поменатите вътре в него имена — Андрей и Андроник. Вижда се, че и подвързията е от оная епоха. Хартията е гладка, твърда, близка до пергамент — нещо, характерно за XIV—XV в. Воден знак — котва и ножица. Размери на листата 28,5×21,5 см, 8°. Писмото е полууставно. Сръбска редакция — нестрого издържана, смесена, с често употребяване на ѝ. Мастилото е черно и киновар при заглавията, заглавките и някои раздели.

¹² Ив. Гошев. Цит. ст., с. 380 (40).

Насловът на книгата под началната винетка с украса по някои от буквите гласи: „Бгѡу всѣмгш^ѣ начинаетсе панагирнк, снрѣ съборнкѣ, нмѣн словеса дшѣпользна чѣтома въ гпкыѣ празнькы, н нарочнтн стымъ, прѣз всегоднцѣ, съ начеткѣ индикта“ ... и т. н. (обр. 1). И отпред на листа със съдържанието стои: „† Книга панагырнк“. А съдържанието със слова, повести и жития за септември, октомври и ноември по-точно е следното:

За септември

1. Възпоминание за живота и чудесата на св. Симеон Стълпник (на 1 септ.).
2. Слово за началото на Индикта от св. Йоан Златоуст (също на 1 септ.).
3. Повест за откровението на преп. Архип Пустинножител и панамонар на храма на св. Архангел Михаил в Хоне (на 6 септ.).
4. Повест за Рождество Богородично от Йаков архиепископ Йерусалимски (на 8 септ.).
5. Повест за същия празник Рождество Богородично от архиепископ Андрей Критски и Йерусалимлянина.
6. Слово за същия празник от същия архиепископ Андрей Критски и Йерусалимлянина.
7. Слово за същия празник от св. Йоан Дамаскин.
8. Слово за Благовещението на Йоаким и Ана и за Рождество Богородично от монаха Йоана (св. Йоан Дамаскин) и презвитер Евия (пак на 8 септ.).¹³
9. Похвално слово за Рождество Богородично от св. Теодор Нови Изповедник.
10. Слово за Въздвижение на св. Кръст от св. Йоан Златоуст (на 14 септ.).
11. Слово за същия празник от Андрея Йерусалимлянина.
12. Слово за същия празник пак от Андрея Йерусалимлянина.
13. Слово за същия празник от Василий епископ Селевкийски.
14. Слово за същия празник от Пандолеа презвитер на Заитийските области.
15. Похвално слово за св. евангелист Йоана от св. Йоан Златоуст (на 26 септ.).
16. Похвално слово за същия евангелист пак от св. Йоан Златоуст.

За октомври

17. Беседа за св. ап. Тома от св. Йоан Златоуст (на 6 окт.).
18. Похвално слово за св. ап. Йаков Алфеев от Никита Пафлагонийски (на 9 окт.).
19. Житие на св. Параскева от патр. Евтимий Търновски (на 14 окт.). Надписанието в панегирика започва на прокъсания с други някои пред него лист 169б и продължава на лист 170 така: „... прѣвъзныѣ мѣре

¹³ Това слово у В. Сл. Киселков (Проуки и очерти ... с. 263) е дадено погрешно като „Слово на Благовещение“.

наше . . . ннмже н како прѣнесе . . . внын нашъ гра тръновъ. съписано кѹр ѿевѣмїемъ патрїархѹ тръновскымъ“.

20. Похвално слово за евангелист Лука (на 18 окт.).

21. Мъчението на св. мъч. Уара (на 19 окт.).

22. Житие на св. Иван Рилски от патр. Евтимий Търновски (на същия ден 19 окт.). — В текста гласи: „Житїе н жїзнь прѣобна ѿца нашего ѿв рилскаго, съписано кѹр ѿевѣмїемъ патрїархѹ тръновскы“ (обр. 6).

23. Мъчение на св. великомъченик Артемия (на 20 окт.).

24. Житие на св. Иларийон Мъгленски от патр. Евтимий Търновски (на 21 окт.). — В текста: „Житїе н жїзнь прѣобнаго ѿца нашего наларїйна епїкпа моголенскаго, въ нѣмже н како прѣнесенъ бы въ прѣславным нашъ гра тръновъ. съписано кѹр ѿевѣмїемъ патрїархѹмъ тръновскымъ“ (обр. 7).

25. Мъчение на св. Димитър (на 26 окт.).

За ноември

26. Похвално слово за обновление храма на св. мъч. Георги (на 3 ноем.).

27. Слово за Събора на безплътните — Архангеловден (на 8 ноем.).

28. Беседа за серафимите от св. Йоан Златоуст (на същия 8 ноем.).

29. Похвално слово за св. Архангел Михаил и Гавриил от епископ Климент Охридски (на същия ден 8 ноем.). — В текста: „Похвалное бесплътнымъ, мнѹхан н гаврїлау, сътворенно канменто епїпом“ (обр. 8).

30. Слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български — Охридски (на 21 ноем.). В текста: „Блженнаго теофїлакта архїепискпа, възгарскаго. Слово на възенїе, прѣчтєе Бїце, егда прнвѣдена бы въ црковь ѿ свон роднтє н трїлѣтна сѹщн“ (обр. 9).

31. Слово за същия празник от патр. Тарасий Цариградски.

32. Слово за същия празник от патр. Герман Цариградски.

33. Житие на преп. Стефан Нови Изповедник, пострадал за светите икони (на 28 ноем.).

Тук свършва панегирикът с послепис-приписка за написването му през 1425 г. от дяк Андрей, след което е добавена статия:

34. Повест за пренасяне мощите на св. Йоан Златоуст от Козма Веститора (на 27 януари).

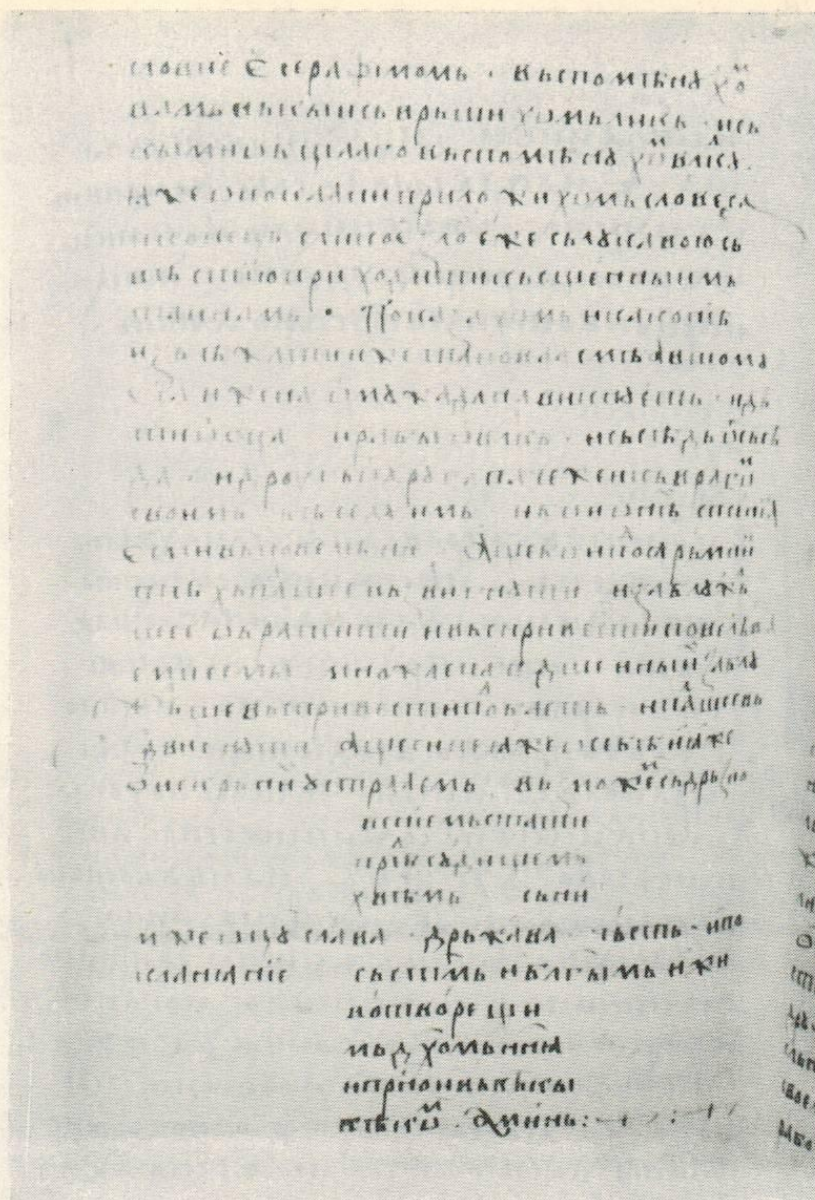
Оригинално написани работи в панегирика от дяк Андрей няма. Той преписва, но същевременно и подбيرا. Авторите са всеизвестни, в това число и българските — патриарх Евтимий Търновски, епископ Климент Охридски, Теофилакт Охридски. Теофилакт Охридски е подчертано наричан „архиепископ български“. Творбите на тези автори са високохудожествени. Това са похвални слова, повести и жития все за светии. Дори и словата на господския празник Въздвижение на кръста — Кръстовден — са все повече с възхвала на Константин и Елена, с които е свързано събитието. Всичко

Обр. 10. Лист 3346 от панегирика на дяк Андрей. Раздвижен завършек (във формата на кръст) на някои от словата в панегирика

това не е случайно. То е в духа и направлението на Евтимий — стремеж към красота и хармония (за въздействие) и насочване вниманието повече към човека и неговата личност, свързана с околната среда и природата.¹⁴ А това са предренесансовите наченки у някои от българските книжовници през XIV—XV в.¹⁵ С българските жития на Евтимий за св. Петка,

¹⁴ Сръ. История на българската литература. с. 300.

¹⁵ История на българската литература. с. 351.

св. Иван Рилски и св. Иларион Мъгленски, както и с похвалните слова от епископ Климент Охридски и Теофилакт Охридски дяк Андрей пак в духа на своя учител Евтимий гони патриотични цели. Оттук е понятно защо той подчертано нарича архиепископ Теофилакт Охридски само Теофилакт Български. Захари Зограф и други възрожденски майстори от Самоковската школа чак след 400 години ще почнат по същия начин вече по църковните стени тъй смело и подчертано патриотично да въздействуват.

Предренесансови наченки има и в орнаментацията на книгата — именно по направление към природата. Изоставен е изцяло по-старият тератологически („зверилен“) стил.¹⁶ Ако и да има още плетеница, тя завършва обаче с растителни орнаменти, макар и стилизирани (обр. 1, 2, 6—10). С такива стилизирани растителни елементи са украсени почти всички заглавки в панегирика на дяк Андрей. Постепенно чак през XVI—XVII в. те ще прераснат в по-оформени цветя — зюмбюли (както е при миниатюрите на поп Иван Кратовски), карамфили (както е по резбата и иконата на св. пророк Илия от XVII в. в гр. Елена — Галерията), — за да избуят през XVIII и XIX в. и в живописа, и в резбата, и в цялото приложно изкуство в букети от рози, маргарити, лалета и др.

Панегирикът на дяк Андрей е жива връзка с Търновската просветна Евтимиева школа. От него се узнава много за ученичеството на дяк Андрей при патриарх Евтимий Търновски в Бачковския манастир, където изгнаният Евтимий продължава своето просветителско дело. Узнава се още и за културните връзки между славянските народи. Дяк Андрей емигрира за известно време в славянска Сърбия и там е добре приет и му се създават условия за работа.

Панегирикът на дяк Андрей е ценен паметник още и за това, че съдържа три от работите на Евтимий — житието на св. Петка Търновска, на св. Иван Рилски и св. Иларион Мъгленски в препис, най-близък до първоизточниците. След зографските преписи от XIV в. на тия жития преписът на дяк Андрей се явява втори по старина.¹⁷ А съчиненията на Евтимий засега имаме само в преписи. Похвалното слово за св. Архангел Михаил и Гавриил от епископ Климент Охридски в панегирика на дяк Андрей се явява пък осмият поред известен препис, публикуван вече от К. Куев¹⁸.

При отпечатване пък на това слово по най-стария Германов препис от 1359 г. К. Куев ведно с другите по-стари преписи на словото в сравнителния материал публикува и преписа на това слово от дяк Андрей — в панегирика му от 1425 г.¹⁹

С панегирика си дяк Андрей е влязъл в историята на нашата старобългарска литература.²⁰

¹⁶ История на българската литература. с. 313.

¹⁷ П. Динев, К. Куев, Д. Петканова. Циг. съч., с. 335—336.

¹⁸ К. Куев. Един необнародван препис от Климентовото слово за Михаил и Гавриил. — В: Климент Охридски. Сборник по случай 1050 години от смъртта му. С., БАН, 1966. с. 221—242.

¹⁹ Б. Ст. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов. Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. I. С., БАН, 1970. с. 238—286.

²⁰ Сръв. История на българската литература. с. 289, 354 и др.